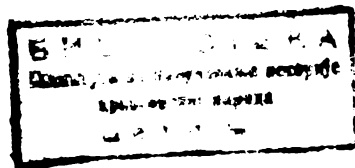

ИСТОРИСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИСКОГ ДРУШТВА НАРОДНЕ РЕПУБЛИКЕ ЦРНЕ ГОРЕ
Књига VI, свеска 10—12 Ц Е Т И Њ Е Октобар—децембар 1950

Једно спорно питање у нашој народној историји

У другој половини XIX столећа разбуктала се свом снагом борба у нашој историографији око питања, да ли се народна традиција може третирати као извор првог реда или не. Вођи критичнога правца у историографији Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић одлучно су заступали гледиште, да се народна традиција не може третирати као извор од прворазредног значаја. Међутим, претставници патриотског правца у историографији, као Панта Срећковић, стајали су на гледишту, да се народна традиција може третирати као извор првог реда. Борба између ове две струје водила се поглавито око три крупнија проблема у историографији, и то: 1) питања о убиству цара Уроша, 2) издајства Вука Бранковића и 3) о питању независности Црне Горе. Та борба је трајала прилично. Око прва два проблема она је окончана срећно и у корист Руварчеве школе. Око трећег проблема водила се огорчена борба такође. Али, док једни мисле, да је и тај проблем решен и рашчишћен, други сматрају и деле мишљење, да ни Руварац то питање, или боље рећи проблем, није потпуно рашчистио.

У радовима о прошлости Црне Горе одржавало се све до Ил. Руварца мишљење, да је Црна Гора била независна и слободна земља. Наиме, у тим радовима тврдња је била заснована на традицији. Она се од владике Василија Петровића¹⁾, владике Петра I²⁾ С. Милутиновића³⁾, па преко Д. Милаковића⁴⁾, М. Медаковића⁵⁾, А. Андрића⁶⁾ и Ј. Ђудине⁷⁾, до П. Ровинског⁸⁾, поред других,

¹⁾ Историја о Черној Гори, Москва, 1750. Летопис књ. 68;

²⁾ Кратка историја Црне Горе. Грлица за 1835;

³⁾ Историја Црне Горе. од Искона до новнега времена, Београд 1835;

⁴⁾ Историја Црне Горе. Задар, 1856;

⁵⁾ Повјестница Црне Горе, Земун, 1850;

⁶⁾ Geschichte des Fürstenthums Montenegro, Wien 1853;

⁷⁾ Storia del Montenegro, Spalato 1882;

⁸⁾ Черногорија, Петроград. I, 1888;

скоро стереотипно понавља и провлачи кроз сва њихова дела. Њихова тврдња била је, да је Црна Гора, односно последњи остаци државе Црнојевића, после пада осталих српских држава, Србије, Босне, Херцеговине, једина остала независна кроз сва времена турског господарства српским народом; да је последњи Црнојевић оставио да Црном Гором управља Цетињски митрополит, те да је на тај начин ударен темељ теократској владавини у Црној Гори, — владавини владика из разних племена до владике Данила Шћепчевића (Петровића); и најзад да је владика Данило, као духовни и световни господар Црне Горе, оснивач династије Петровића⁹⁾.

Пре Илариона Руварца покренуо је питање о независности Црне Горе д-р К. Жиречек¹⁰⁾. Он је то учинио у једном свом чланку, у коме је унеколико дао карактер односа државе Црнојевића према Турцима и изнео шта је наступило непосредно после њеног пада и доцније. Нешто слично било је и у извесним другим публикацијама, нашим и страним, наговештаја и узгредних тврђења, да је Црна Гора све до краја XVII столећа и фактички признавала турску власт.¹¹⁾ Руварац је, међутим, први ушао, критички и детаљније, у историју Црне Горе до почетка XVIII столећа. У расправи о цетињској штампарији, поред тога што је доказао, да је штампарија подигнута не на Ободу но на Цетињу, и не од Ивана Црнојевића но од његова сина и наследника Ђурђа, Руварац је унеколико допунио Д-р К. Жиречека, да је Иван Црнојевић већ од 1482 године признавао турску власт, и да је од 1499 остатак његове државе, Црна Гора, сасвим потпала под турску власт и тако припојена Скадарском санџаку¹²⁾. Касније је издвојена као посебна област, 1514—1528, под потурченим сином Ивановим, Скендер-бегом Црнојевићем, а после тога опет је враћена под власт скадарских санџак-бегова. Руварац је ту своју тезу зачео расправицом о Зетским и Црногорским митрополитима, а наставио је у својим истраживањима, изнетим у „Montenegrina”, на основи дотада штампане грађе¹³⁾. Он се ту најпре, после увода са подацима шта се знало и писало о Црној Гори код нас и на страни до четрдесетих година прошлог столећа, задржава на питању независности Црне Горе у току XVI и XVII столећа, и доказује на основу докумената: да је Црна Гора за то време била турска област под непосредном влашћу скадарских санџак-бегова, па према томе, поред осталог, да о теократској владавини

⁹⁾ Ђорђе Поповић, Историја Црне Горе, Београд 1896;

¹⁰⁾ *Солна Нора, Attuv slovník naučný*, 1892, sv. VI;

¹¹⁾ Ил. Руварац, *Montenegrina* (прештампано из Бранкова Кола 1898, друго издање 1899); стр. 46—48; F. Miklosich, *Die serbischen Dynastien Crnojević*, Wien 1886 (S. V. W. Akad. 112); стр. 28; Архив пов. југ. V, стр. 3—15; Томић, Политички однос Црне Горе према Турској 1528—1684, Глас LXVIII, стр. 3—4;

¹²⁾ О Цетињској Штампарији пре четврти стотине година, Глас XI, стр.

¹³⁾ Ил. Руварац, Владике Зетске и Црногорске, Просвјета, Цетиње, 1892—3, стр. 13—21. *Montenegrina*, 1899. II издање.

у њој не може бити говора у току тог времена, па и нешто доцније. Доста опширно Руварац се задржава на владици Висариону Бориловићу (1685—1692), његову раду и последника му Саве Очињића у вези с учешћем црногорских племена на страни Млечића за време Морејског рата (1684—1699) — да напоследку прилично такође опширно заврши на неким важнијим питањима о владици Данилу с истрагом потурица закључно.

Појава Руварчеве тезе о проблему независности Црне Горе изазвала је велику буру, особито међу црногорским интелектуалцима. Против Руварчеве тезе дигао је свој глас први Лазар Томановић. Он је доказивао да Црна Гора није никад потпадала под непосредну власт скадарских санџак-бегова¹⁴⁾. Своје тврдње Томановић је заснивао не као Ил. Руварац на изворној грађи, већ на традицији и племенској организацији Црне Горе. Томановић је нешто боље осећао него Руварчев критични дух од коликог и претежног утицаја на решавање овог проблема о независности Црне Горе могу имати доцније критична проучавања племенске организације Црне Горе и њеног утицаја на развој прилика у Црној Гори.

Опрезни српски историчар Д-р Ст. Ј. Станојевић о овом делу Л. Томановића са Ил. Руварцем по питању проблема независности Црне Горе, изрекао је у једном свом предавању ово: „По питању независности Црне Горе са формалног гледишта Ил. Руварац је у праву, а дефакто не. У томе Л. Томановић је у праву. Црна Гора само је формално признавала власт Турске, а дефакто не. С њом није био случај као са Србијом, Босном и Херцеговином. Таквом њеном статусу много је доприносио и њен географски положај и склоп њене племенске организације”¹⁵⁾

Потакнут горњим Руварчевим радовима, Јован А. Томић, на основи необјављене грађе из млетачких архива, поред штампане, искоришћене и неискоришћене италијанске, дао је нешто доцније низ расправа по истим питањима углавном, које је Руварац покренуо. Особито је у једној, поред доста нових појединости, Томић поткрепљивао закључке Д-р К. Жиречека и Ил. Руварца о паду државе Црнојевића под турску власт¹⁶⁾. У другој, напред споменутој расправи, Томић опет поткрепљује новим подацима Руварчеву тезу о зависности црногорских племена од турске власти и о искључивој духовној власти цетињских митрополита¹⁷⁾. У неколико других расправа Томић је, на основи богато сабраног архивског материјала, проширио, употпунио и заокружио Рувар-

¹⁴⁾ Лазар Томановић, Господин Руварац и Montenegro. — Прештампано из "Бранковог Копа" за 1899. Сремски Карловци 1899. 420; у вези са странним изворима; Белешка у Лучи, Цетиње, 1899. стр. 341—342;

¹⁵⁾ Узето из једног предавања професора Станоја Ј. Станојевића одржаног у зимском семестру школ. год. 1930/31.

¹⁶⁾ Јован А. Томић, Црнојевић и Црна Гора, Глас С. К. А. LVIII, LX, LXII.

¹⁷⁾ Јован А. Томић, Политички однос Црне Горе према Турској 1528—1784, Глас С. К. А., LXVIII;

чева излагања о дотичним питањима¹⁸⁾). Исто као и Ил. Руварац и Јован Томић сматра да ослобођење црногорских племена од турске власти почиње тек са Морејским ратом. Томић је тврдио, поред осталог, да је погибија Баја Пивљанина на Вртијељци, код Цетиња, била 1685, а не како је мислио Руварац 1692. Поред овог, Томић је обрадио и друга важнија питања, којим је поткрепљивао наводе Ил. Руварца.

Поред Ј. Томановића, Руварчеве наводе у питању проблема независности Црне Горе негирали су П. А. Ровински и Марко Драговић¹⁹⁾.

Нарочито се окупио на Руварчеве наводе о независности Црне Горе Јаша Томић. Он углавном замера Ил. Руварцу на тврдњи, да су црногорска племена од почетка XVI па до краја XVII столећа била под турским господством²⁰⁾. Тај навод Руварчев Томић потпуно негира. Он тврди не само да су црногорска, него чак да су била независна и суседна племена у Херцеговини и Брдима. Те своје наводе Томић заснива на томе, што турска управа над Црном Гором није никад изгледала као на пример у Грчкој, Бугарској, Румунији, Угарској и другим земљама, које су Турци потчинили. Као доказ томе наводи то што су Турци у тим покрајинама које су освојили држали своју војску, имали своја утврђења и управљали тим покрајинама преко својих власти. Док свега тога у Црној Гори није било. По Јаши Томићу, Руварац то није доказао.

Јаша Томић не само да наводе Ил. Руварца подвргава оштрој критици, него и резултате до којих су по проблему независности Црне Горе дошли Д-р Јован Радонић и Јован Н. Томић²¹⁾.

На први поглед изгледало је, да је и ово питање коначно решено у корист Руварчеве школе. Међутим није тако. То питање је поново покренуто од стране Д-р Николе Шкерковића²²⁾. Поред Д-р Н. Шкерковића има доста научних радника Црне Горе, који још увек деле мишљење, да је Црна Гора била вековно независна

¹⁸⁾ Ј. Н. Томић, О Црногорском устанку у почетку Морејског рата, Летопис св. 218—220, и посебно; Последње две године живота и рада Баја Никוליћа Пивљанина, Београд 1901; Из историје Црне Горе. Две расправе, Земун 1901; Црна Гора за Морејског рата 1684—1699;

¹⁹⁾ П. А. Ровински, Черногогорскаја историја перед судом архимандрита Илариона Руварца. По поводу его сочинения "Монтенегрина". Журнал Мин. нар. просв. в Русији, Петроград 1900; Марко Драговић, Један прилог за књижевно-просвјетну историју Црне Горе из XVIII вијека. — Књижевни лист, Цетиње, 1902 године, страна 98—104;

²⁰⁾ Јаша Томић, Црна Гора, Нови Сад 1908, стр. 75;

²¹⁾ Јаша Томић, Црна Гора, Нови Сад 1908, стр. 74—85; Д-р Јован Радонић, О Илариону Руварцу, Летопис 244—245, 1907; Јован Томић, Црнојевић и Црна Гора, Глас LVIII, LX, LXII; исти, Политички однос Црне Горе према Турској 1528—1784, Глас С. К. А., LXVIII.

²²⁾ Д-р Никола Шкерковић, Преглед историје Црне Горе, 1500—1918; Подгорица 1931, стр. 4—9;

и да она није никад могла имати онакав статус какав су имале остале земље, покорене од Турака.

По нашем скромном мишљењу у ово крупно и важно питање се не може ући на дохват. Оно се свестрано мора проучити. Тек кад се са свију страна буде потпуно осветлило, онда се може донети коначан суд. Из закључака Д-р Ст. Ј. Станојевића може се видети, да и овај наш опрезни историчар није потпуно прихватио Руварчево гледиште.

Кад се зна колико је Станојевић ценио Руварца, онда се, тек, може извести закључак, да Руварчев суд по овом важном проблему није посве тачан. Опасно је поводити се за ауторитетима. Несумњиво и ван сваке дискусије је Руварчев таленат и спрема, као и ауторитет. Али, то не значи да Руварац није могао да погрешити. Могло се и то лако догодити. При томе треба имати на уму, да опрезни Руварац није имао све на расположењу, особито турску архивску грађу и изворе. Поред тога, не треба сметнути с ума, да Руварац ово питање није посматрао са свију страна. Зато је његов суд по овом питању о проблему независности Црне Горе и испао сувише престрог. Тачно је Руварчево тврђење, да је Црна Гора од 1499 године била саставни део Скадарског санџака, тј. од тренутка када је Стеван напустио земљу па до 1514. Тада је по наређењу султана Бајазита II одвојена Црна Гора и формирана као посебни санџак и за првог санџак-бега дошао је Иванов лотурчени син Скендер-бег. Тиме је султан Бајазит II желео, да народ Црне Горе што чвршће придобије и веже за турску империју, надајући се да ће он бити покорнији под влашћу свога земљака и да ће са више поверења примити турску врховну власт. Прекс Скендер-бега турска влада у Истамбулу мислила²⁹ је, да ће народ Црне Горе лакше примити ислам. Али се она у томе љуто варала.

Проблем исламизације није дао оне резултате који су очекивани и поред свих напора Скендер-бегових. Таласи побуна ширили су се непрестано. Скендер-бег их није никако могао сломити и поред свих употребљених бруталних средстава и масовних покоља. Због свега овог он није могао никако да стекне над народом Црне Горе какав утицај. Црногорци су листом бежали на земљиште Млетака. Уз то унутар земље народ је давао Скендер-бегу јак отпор. Скендер-бег је из Жабљака, где је било средиште његове власти, покушао да народу у брдским крајевима наметне своју власт. Али у томе није успео³⁰).

Скендер-бег Црнојевић управљао је црногорским санџаком све до 1528 године. После те године он се више не помиње. Изгледа да је вероватно тада и умро. Црна Гора је опет прикључена номинално Скадарском санџакату. Од тог тренутка никад више Турци нису имали стварне власти у Црној Гори. Стварна

²⁹) Јагош Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности. Цетиње. 1948, стр. 54—55;

власт је остала у неприступачним крајевима Горње Зете — тада већ Црне Горе — у рукама племенских главара.

Крајем XV столећа потпуно се распала државна организација у Зети. После напуштања Зете од стране последњих Црнојевића, народ се почео склањати по катунима Горње Зете, бежећи испред турских зулума. Тиме је народ у тим брдовитим крајевима увећавао своја насеља и стварао од њих стална места становања. Ова катунска насеља била су притешњена са свих страна од Турака и Млечића. Границе Црне Горе у почетку XVI столећа биле су с југа Суторман, на брдима између Црмнице и Паштровића, између Паштровића, Мајина, Брајића и Побора до мора код Грбља; од запада — од зида которског града па изнад Доброте, Љуте, Ораховца, Дражевине, Пераста, Рисна и Леденица; од севера — преко Ситнице, па између Грахова и Цуца на Пусти Лицац; а од истока — планином Јаством на Гарац, на брдима изнад Сушице, затим испод Комана до Љешкопоља, па изнад Жабљака и Додоша преко Скадарског Језера до Сутормана²⁴). Из овога се види, да је Црна Гора обухватала само брдовите крајеве, тешко приступачне и врло погодне за одбрану од Турака.

За време периода Немањића, а касније Балшића и Црнојевића, феудализам није имао могућности да се развија у области Горње Зете. Тамо није било земље за обрађивање, већ само пасишта по планинама, где су зетски феудалци имали своје катуне. Народ, који је био настањен у областима Горње Зете, поглавито се бавио сточарством и занатством. Код њега је стари родовски поредак био доста јако развијен и читав живот ових слободних брђана развијао се у његовом оквиру. Покушаји и насртаји државних органа средњевековних власти, да сломију племенску организацију и униште стари родовски поредак није успео. Наша средњевековна изворна врела о томе јасно говоре.

Али нестанком државне организације нестало је и централне државне власти, која није била јака ни за време Балшића, а ни Црнојевића. Племенски живот почео је потпуно замењивати дотадашњу државну власт. Братства и племена су сама бирала своје племенске главаре на племенским скупштинама. То је био традиционалан обичај од најстаријих времена и постајао је током времена редовна појава, која је извирала из обичајног права. Ти племенски главари бирани су из најистакнутијих братстава и родова. Племена су живела потпуно самосталним животом. Своје старешине она су могла сменити у свако доба, кад су долазила до уверења да су невешти у вођењу послова, као и да нису довољно храбри.

У оквиру братства и племена кретао се читав живот сваког члана племена. Сваки од чланова племена био је дужан да води

²⁴) Јагош Јовановић, Стварање црногорске државе и развој црногорске националности, Цетинје 1948, стр. 61;

рачуна о части и угледу братства у коме се родио и где је одрастао. Ако би ко од таквих чланова био рђав и лош човек, братство и племе трудило се да га поправи.

У првом столећу после распада државне организације, племена су имала заједничка имања на братственичкој, родовској основи, што је — несумњиво — био остатак старе родовске организације у Горњој Зети, који није могао бити уништен у феудалној зетској држави. Родови су своја имања обрађивали заједнички и то веома примитивно, а шуме и пашњаке искоришћавали колективно²⁵). Осетне разлике у имовинском стању између главара и чланова братства није било. То је долазило отуда што је земље за обрађивање било мало.

Главни повод за честе сукобе и борбе са Турцима била је оскудица најосновнијих средстава за живот. Те невоље натјеривале су братства у отимачине турске стоке и у честе нападе на турске караване са храном. Јаке и добро организоване хајдучке чете, предвођене од најхрабријих и најбољих јунака — харамбаша, кретале су се слободно и несметано по земљи и вршиле честе нападе на турска складишта и утврде.

Турци су се служили свим могућим средствима да што више продубе јаз међу црногорским племенима, као и унутар појединих племена. Циљ такве њихове политике био је, да се што лакше савлада отпор племена и присили на плаћање харача. У томе су врло често имали и успеха.

Историја црногорских племена је кроз XVI и XVII столеће веома бурна. Турци су вршили честе нападе. Харач су купили присилно. Али такав начин прикупљања харача не може се узети као доказ, да су црногорска племена тиме признавала турску власт. Она турску власт никада трајно, а ни добровољно, нису признавала. У подловћенским горама црногорска племена осећала су се потпуно слободна.

У почетку турске најезде најпре се један део становништва из равница и котлина повукао у планинске крајеве; и тај процес се и доцније понављао, али никада није захватио веће масе²⁶). У исто време, а особито касније, настају многобројне сеобе супротног правца.

Узроци тим местимичним кретањима били су већином историске и психолошке природе²⁷). Несумњиво је да су оне имале огромног и великог утицаја на унутрашњи живот свих наших на-

²⁵) Д-р Ј. Ердељановић, Стара Црна Гора. Насеља и порекло становништва, XXIV, Београд 1926, 30—59, 59—79;

²⁶) Д-р Ј. Цвијић, Метонастасичка кретања, њихови узроци и последице. Насеља, Књ. 12, Београд, 1922, стр. 1—2; Ј. Цвијић, Балканско Полуострво и јужнословенске земље, I, Загреб, 1922, стр. 158;

²⁷) Д-р Ј. Цвијић, Балканско Полуострво, I, стр. 178—187;

рода. Али, доминантну улогу са свим њеним последицама играли су економски узроци²⁸⁾). Онда је схватљиво што многи наши научници у овоме траже кључ за питање порекла кнежинске аутономије²⁹⁾).

Економски услови играли су и при надирању Турака на Балкан, као што видимо, претежну улогу. Узроке брзог пада балканских држава треба тражити у привредно-економском друштвеном склопу балканских држава пред њихов пад под турску власт, а не у нечему другом. Далеко смо од помисли, да искључимо и улогу других фактора, који су имали утицаја на историјски процес.

Важно је подвући, да су Турци упоредо са војним припремама чинили и спроводили и пропаганду у широким размерама међу народима, које су хтели да покоре. Жеља Турака била је, да се искористи незадовољство широких сељачких маса. За Турке то није било тешко. Сви објективни услови за такво незадовољство постојали су. Можда би нам слика свега тога била јаснија, да су нам ближе познати аграрни односи свих балканских држава у средњем веку³⁰⁾). Из основа је погрешна тврдња да су Турци усвојили све што су затекли на Балканском Полуострву³¹⁾). Нарочито нису усвојили везаност сељака за посед. За доказ овоме може послужити писмо босанског краља Стевана Томашевића папи Пију II из године 1461. Краљ на том месту вели: „Турци су у мојој краљевини сазидали неколико тврђава и показују се љубазни према сељацима, обећавају да ће сваки од њих бити слободан, који к њима отпадне³²⁾“. Овај навод јасно пружа доказ о зависности сељака у Босни.

Слобода коју су Турци њима нудили, није била празно обећање, него је одговарала истинском стању, у коме су били сељаци у земљама, што су их до тада већ били ставили под своју власт. Сељак, као султанов поданик, није био ни у почетку, нити икада касније везан за земљу. Ако би који отишао са земље, нико га није враћао натраг, него је само за првих 10 годи-

²⁸⁾ Stipan Zlatovčić, *Franovci države presv. odkupitalja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb, 1888, стр. 417; Д-р Ј. Цвијић, *Балканско Полуострво*, I, стр. 187—196;

²⁹⁾ Тихомир Р. Борђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд 1924, стр. 220—246; Д-р В. Чубриловић, *Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини*, Београд 1935, стр. 368—403; Бранислав Ђурђевић, *О кнезовима под турском управом*, *Историски часопис*, I, 1—2, Београд, 1948, стр. 132—166. — Последњи погрешно мисли да је у овоме први Д-р Чубриловић. Ту тезу је први изнео Цвијић, а коју су доцније прихватили Д-р Шуфлај, Т. Р. Борђевић и Д-р В. Чубриловић и други.

³⁰⁾ В. Скарпић, *Постанак и развитак кметства у Босни и Херцеговини*, *Село и Сељаци*, Сарајево, 1937, стр. 109—117;

³¹⁾ J. Hakki Uzuncarsilioglu, *Anadolu beylikleri ve akkoyunlu, karakoyunlu devletleri*, Ankara 1937, стр. 99—103;

³²⁾ V. Klajić, *Povjest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, стр. 323;

на његов спахија могао од њега тражити ресми чифт или спенџу³³⁾.

Турски историчар Исмама Хаки Узунчаршили у својој испрпној студији „О Анадољским бејлуцима“ каже, да су услови и положај сељака у Турској према Европи били далеко бољи, као и да је правима раје указивана већа пажња³⁴⁾. Слично тврде и остали турски историчари: Зеки Велиди, Д-р С. Максуди, Давид Бајисон и књижевни историчар М. Ф. Кеприли³⁵⁾. Ово мишљење у нашу историску науку није унео Д-р К. Јиречек, како неки тврде, већ Д-р Ф. Рачки³⁶⁾.

Турци су знали добро да користе тешко стање сељаштва при свом надирању на Балкан. Да је тако, као доказ нам служе турска брза освајања балканских земаља током XV и XVI столећа. Зато Васо Чубриловић не греша када бележи у својој студији „Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини“, да: „Незадовољство феудним теретима притиснутог сељака ометало је хришћанске државе да уложе све снаге у борби против турских освајача³⁷⁾. Зато се не треба чудити, што су налети Турака на балканске земље довели до све већег разарања производних снага. Услед чега, како примећује Б. Ђурђевић, прелаз са земљорадње на сточарство у извесним крајевима Балкана био је нужна последица³⁸⁾.

Пред пад балканских држава експлоатација од стране феудалаца далеко је пребацивала моћ сељака-кметова. При таквим околностима, у којима су се налазили сељаци-кметови, није чудо, што је турска пропаганда имала успеха код њих.

Код наших народа за Ислам се није знало све до доласка Турака. Тек кад су се Турци почели утврђивати и ширити свој утицај у нашим крајевима, почео је прелаз нашег света на Ислам. О томе су мишљења подељена. То долази отуда што турски извори нису испитани нити обрађени. Они, свакако, крију масу података о овом важном историском проблему. Иако је досада владало мишљење и код нас, и на Западу, да је Ислам ширен мачем и крвљу, ипак је ово схватање примано код многих са резервом. Али оно је потпуно застарело. Код нас га још увек подржава Глиша Елезовић³⁹⁾. То његово мишљење подвргао је критици Ф. Афендић у својој студији о исламизацији⁴⁰⁾.

³³⁾ В. Скарлић, Постанак и развитак кметства у Босни и Херцеговини, стр. 109;

³⁴⁾ J. H. Uzuncarslililoglul, Anadolu beylikleri, str. 99—103;

³⁵⁾ Namit ve Muhsin, Tjirkkiye tarihi, str. 476—552, D-r S. Maksudi, Tarih, II. str. 261—273; D-r N. F. K6rpglluzade, Tjirk dili ve edebiyati, Istanbul 1934, str. 3—10; isti, Les origine de l' empire ottoman, Paris, 1935, str. 60—64;

³⁶⁾ D-r F. Rački, Bogomili i Patareni, Rad VIII (Z. 1869), str. 169;

³⁷⁾ J. J. Ч., 1935. II, 3—4, стр. 376;

³⁸⁾ Д. Ђурђевић, О војнуцима, Гласник З. м., Сарајево, 1947, св. II, стр. 121;

³⁹⁾ Глиша Елезовић, Дрвшлики редови муслиманске текије у Скопљу, Скопље, 1926, стр. 3;

⁴⁰⁾ Гајретов Календар за 1941, стр. 64;

Данас европски научници улажу све напоре, у жељи да дођу до што реалније слике о прошлости Турака. Услед тога број оних, који о Турцима имају рђаво мишљење, нагло се смањује. Разлог томе је што се сада историја све више обрађује на документима, а не на традицији и легендама. Поред тога фанатизам и нетрпељивост иду у позадину. Да је тако, а не онако како се досад тврдило, Д-р Ф. Бајрактаревић наводи цели низ објективних европских научника, који на основу докумената дају објективни суд о Турцима.⁴¹⁾ И код нас проучавање турског периода историје наших народа даје другачију слику о Турцима, па и нашим муслиманима⁴²⁾. Уколико се историчар више удубљује у проблем наших односа са Турцима, уколико ће добити вернију слику о Турцима, њиховој управи у нашим земљама у то доба, а с тим у вези и слику преласка нашег света на Ислам. Прелаз нашег света на Ислам не може се правилно схватити без исцрпнијег познавања администрације и друштвено-економског склопа турске државе, као и погледа муслимана на веру и живот.⁴³⁾

У погледу верских назора код Турака историчари дају врло ласкаве судове. Они се слажу, да је верска толеранција била на великој висини, и то онда када се за њу у Европи није знало⁴⁴⁾. О верској толеранцији Турака сведоче најбоље њихови односи према појединим црквама на њиховом територију, које су више-мање уживале повластице за несметан рад на духовном збрињавању својих верника⁴⁵⁾.

Пределу источно од Дрине и јужно од планине Беласице, дакле Рашка и Хум, не турче се. Разлог томе треба тражити у томе што је у овим пределима традиција православне цркве и њене организације била јака. Док се у новопазарском Санџаку и средњој Босни исламизација врши у већим размерама у току XV и XVI столећа. Овај случај Васо Чубриловић објашњава постојањем босанске цркве у овим крајевима, за коју каже, да је вечно трговала својим верским уверењем. Из тога он изводи следећи закључак: „Нема довољно доказа по којима би се могло тврдити да се овде властела добровољно и у великој маси потурчила, како би задржала своје старе политичке и економске повластице. У

⁴¹⁾ Д-р Ф. Бајрактаревић, Естерхазинјеви турски списци о Југославији, нарочито о Бачкој (почев од XII в.) Гласник I—D—У Н. С., V, књ. 3, Сремски Карловци 1932;

⁴²⁾ О. Nuri Hadžić, Islam i kultura, Zagreb 1894, стр. 2—8; исти, Muhamed i Koran, Beograd, 1931, IV—VI; D-г W Barthold, Islam medeniyeti tarihi, Istanbul 1940, стр. 3—11; F. Efendić, O islamizaciji, Kalendar Gajreta za 1941, стр. 65;

⁴³⁾ Ф. Ефендић, О исламизацији, Календар Гајрета за 1941, стр. 65;

⁴⁴⁾ Фра Babinić Mijo, Franjevački samostani od stoleća XIV—XX, Z. 1913, стр. 22; Kemura, Bilješke iz prošlosti bosanskih katolika i njihovih bogomolja po turskim dokumentima, Sarajevo, 1916, стр. 17—18; M. Prelog, Povjest Bosne, I, 153; D-г D. J. Popović, O Hajducima, Beograd 1930, I, 22; D-г J. Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoleća, Sarajevo 1937, стр. 39;

⁴⁵⁾ Гајретов Календар за 1941, стр. 65—67;

колико има тих случајева у источној Босни и Херцеговини, они нису тако многобројни да би се из тога могао повући сигуран општи закључак. Од огромне је важности прелазак народних маса, посебице сељаштва, из матице босанског краљевства на Ислам⁴⁶⁾.

Гореспонентим методама служили су се Турци при освајању свих држава на Балкану. Успех тих метода зависио је од прилика и разних околности. Првенство у томе имали су и они чиниоци, који су били од велике важности, као што је друштвено-економски склоп држава. Типичан пример даје томе, баш, Зета. Особени услови живота у њој унутар братства и племена формирали су и особени карактер чланова племена. Тај карактер одликовао се великом осетљивошћу и индивидуализмом, па га није било лако обуздати ни навикама и обичајима, устаљиваним столећима, акамоли писаним законима. То није могао ни државни организам Немањића да сломије. А кад се тај организам распао, ојачао је племенски карактер организације. Томе су и догађаји ишли на руку. Смрт султана Мехмеда ел. Фатиха, једног од најдаровитијих турских владара, 1481 године, изазвала је пометњу у османском царству. Доласком на турски престо Бајазита II није био задовољан принц Џем. Због тога је Бајазит II морао да издржи тешку борбу за престо са принцом Џемом. У тој борби Џем је подлегао и склонио се код Јовановаца на Роду. Ови су га уз велику годишњу награду од стране Бајазита II држали на Западу. Најпосле га је папа Александар VI Борџија добио од Јовановаца, а са њим и његову пензију. Због опасности од Цемових претензија избегавао је Бајазит II ратове. Тиме је углавном био испуњен први део владе Бајазита II. Други део такође је био испуњен борбом са синовима Амедом, Коркутом и Селимом за престо турски. Кад се овоме придода и акција Карла VIII у Италији, онда се тек може добити слика ситуације у којој се Бајазит II налазио за доба целе своје владе. Турски историчари ванредно лепо описују све тешкоће са којима се за време своје владе имао носити Бајазит II⁴⁷⁾. При таквом стању ствари није чудо што се Турска задовољавала у погледу Црне Горе само формалним признањем њене власти, које се имало давати у виду харача⁴⁸⁾, који

⁴⁶⁾ Ј. И. Ч., I, 3—4 стр. 377. Овај закључак Вазо Чубриловић изводи из тврдње пок. Скорића, да су босански муслимани потомци многобројног малог племства и слободних тежака, В. Скорић, Трзган, Гласник Зем. музеја, Сарајево, 1928, стр. 130;

⁴⁷⁾ *Asik pasa zade tarihî*, str. 231—234; *Kijl-lul-ahbar*, str. 541—543; *Tag-ut-tevarih*, II, str. 108—110; *Solak zade tarihî*, 291—303, J. v. Hammer, GOR, I, 638-639;

⁴⁸⁾ Дефтери у Истамбулу су у Државном архиву заведени под бр. 106 и 122 у попису дефтера. Први дефтер је 927 (1521) године. Он је у ствари попис аграрних пореских даћа. Други дефтер је из 929 (1523). Читава друга Канунама у овом дефтеру, који носи назив: Канунама вилаета Црне Горе, кастављена је према старом дефтеру и односи се читава на пореска оптерећења народа. Власно-филтурбије Црне Горе плаћали су у ово време још пореска оптерећења, која су била обухваћена општим именом "Бад—У хвава", што значи "ветар и ваздух". О tome: D. A. D., *Taru delf*, № 122 од лјста 9—10; J. V. Hammer, *Des osmanischen Reichs Staats' verfassung und Staatsverwaltung*, I, Wien 1815, str. 215, П

је даван у закуп. Како је то изгледало зна се, јер имамо података о томе из доба Скендер-бега Црнојевића. Од 55 акчи, које су наплаћивале филурџије Црне Горе, 33 акчи ишло је султану, 20 акчи санџак-бегу, а 2 акче скупљачима порезе, који се називају муселими. О томе да је Скендер-бег Црнојевић држао закуп даје податке и доказе рукопис црногорског дефтера из 1523 на листу 8.

Карактеристично је оно што каже црногорска канунама из 1523 године: „Раније, при заузимању ливе (санџака) Црне Горе кад је пописана и дефтер састављен, наметнут је био десетак, харач и испенџе. Али пошто је споменута лива тврда и кршевита земља, то раја није способна да даје десетак, харач, испенџе и друге порезе, па је на сваку кућу и баштину по влашком обичају наметнуто 55 акчи“.

Познато је да у тим крајевима не само да су материјални услови живота били тешки, па да су због тога само ти крајеви привредно заостали, него је и за време ратова у доба феудализма при распаду наших средњовековних држава, као и у борби са Турцима, дошло до делимичног разарања постојећих производних снага.

Село се налазило у натуралној привреди, и као такав чинилац није имало готово никаквог утицаја на робноновчану градску привреду. Због специјалног развитка османско-турског феудализма, у коме је натурална рента остала дуго као карактеристична, стварао се основ за формирање и очување извесних аутономија, што је уствари значило повратак старом облику племенског односно родовског живота.

До тога се дошло у неким нашим крајевима приликом пропадања или боље рећи распадања наших средњовековних држава, што је одвело до оживљавања родовског уређења. Услед тога се овај поредак проширио и очувао доста дуго за време Турака. Нама се чини, да би тврђења Д-р Ј. Ердељановића, а која прихватају многи наши научници, у погледу родовске (племенске) организације, која, по њему, није била, изгледа, уништена код сточарских него и ратарских племена, била непоуздана. Хоћу рећи, да организација није потпуно сломљена била ни код ратарских племена у доба Немањића. Под специфичним условима турског феудализма, она је уз мешање са сточарима потпуно оживела. Само се тако може објаснити и постанак аграрне револуције код нас у доба распада наших држава у средњем веку и пада наших народа под турску

str. 474; Milli tet. mecumuasi, I, 1, str. 109. D-r C. Truhelka, 'Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni, posebni otisak, Sarajevo 1915, str. 59—61; Kanunname-i Ali-Osman (ikicisi) Tarih osmani encumeni mecumuasi, 1/14 VIII 1912. № 15, str. 1—7, № 18, str. 63—64; Kraclitz, Kanunname-i Sultan Mehmeds des Erobers, Mitt. Zur Osman. Geschichte, I, 1, tur. tekst, s. 19—23, nem. prevod, str. 32—37; В. Ђурђез, Два тешких Црногорског Санџака из времена Скендер-бега Црнојевића, Записи, XXIV, јули 1940, 26—29; исти, Филурџије у Црној Гори у времену Скендер-бега Црнојевића, Записи, децембар 1940, XXIV, стр. 332—337; исти, Казне и глобе у Црној Гори Скендер-бега Црнојевића, Записи, XXV, страна 93—96;

управу. Ердељановићева теза је прихватљива и има научног ослонца. Мислимо да би она била потпуно и поткрепљена доказима, да нам је изближе познато родовско (племенско) уређење наших народа у доба средњег века.

Спуштање катуна у жупу, обједињавање катуна у племе је нешто што се да лако запазити у многим нашим крајевима пред њихов пад под турску управу. У време владе породице Црнојевића тај се процес у Црној Гори може лако запажати. Јиречек тврди да је и сама породица Црнојевића пореклом сточарска⁴⁹⁾.

У старој Црној Гори за време Црнојевића није било никаквих спахија. У читавом црногорском санџаку постојали су само слободни сељаци-филурџије. Неке баштине, које су плаћале мукату, биле су такође слободне. При заузимању Црне Горе Турци су њу, како каже црногорска канунама из дефтера 1523, били изделили на два тимара. Али, та подела је одмах била укинута, „пошто је споменута лива тврда и кршевита земља”. Ми видимо да санџак-бег Скендер Црнојевић држи „у закупу“ царски приход од слободних сељака, и зато има део прихода од тога, који је још допуњен приходима. Уз то он држи и неке баштине, за које се у тефтерима каже, да су биле баштине породице Црнојевића.

Племенска аутономија у старој Црној Гори у доба турске владе на Балкану била је веома велика. То потврђују и многи архивски подаци⁵⁰⁾. Тефтери из доба Црнојевића потврђују да су Црногорци били слободни сељаци. Млетачки документи говоре о томе, да нико није смео ступити на тле Црне Горе да купи порезе осим од султана специјално одређени и послати чиновник⁵¹⁾.

Бранко Ђурђев је недавно у Историском институту Српске академије наука одржао реферат по проблему филурџија, дајући при томе суд, да су мишљења Илариона Руварца и Јована Томића о питању независности Црне Горе — престога. Између осталог Ђурђев је тврдио, да су њихова тумачења извора и архивске грађе често неправилно извођена. На крају свога излагања у реферату напоменуо је, да у вези филурџија спрема повећу студију и да ће у вези с њима осматрити материјале, којим су се служила горепоменута два наша научника, као и изнети изван материјал у вези са филурџијама Црне Горе, којих је било и у околини Смедерева. Мишљења смо да је теза Ђурђева веома занимљива, а и доста смела. Само желимо подвући, да је опасно у науци правити паралеле, а особито са специфичношћу друштвено-економског склопа Црне Горе.

Далеко смо од помисли, да ми овом расправицом желимо да ово питање потпуно решимо, као и да га скинемо с дневног реда.

⁴⁹⁾ Д-р К. Јиречек, Историја Срба, Београд 1923, II, стр. 186;

⁵⁰⁾ Ј. Н. Томић, Политички однос Црне Горе према Турској, Глас LXVIII, 6 прим. 119, 66—68, прим. 124 и друго).

⁵¹⁾ Ibidem.

Жеља нам је била, да у решавање овог проблема унесемо мало више светлости и приближно одредимо положај у коме се налазила Црна Гора у односу према Османском Царству. Тај проблем ће бити тек онда потпуно рашчишћен, кад се подробно на овом проблему консултују архиви у Турској, као и архиви код нас и на Западу. Упоредо са тим треба проучити и све турске хронике, које додирују овај проблем. Али по ономе што оне говоре о Црној Гори, као црногорска канунама, јасно излази, да Црна Гора дефакто није била зависна, већ независна земља. Њу као такву не третирају ни турски модерни научници, као Зеки Велиди, Џавид Бајисон и Д-р Хамир Онгузи. У уџбенику који су радили за њихове лицеје, унели су две мапе. У једној од њих Црна Гора обележена је истом бојом, као и остале покрајине турске, али специјално издвојена граничним цртама. У другој мапи која обележава турску империју црвеном бојом, Црна Гора је обележена зеленом. Професор Универзитета у Истамбулу Шеместин Гиналтај у својој једној мапи, у своме уџбенику „Историја”, којом обележава кретање и распрострањавање племена турских, Црна Гора је ван домена простога, који су захватила турска племена⁵²⁾.

Према томе, на крају ми можемо да изведемо по питању овог проблема исти онај закључак, који су извели Ст. Станојевић и Џавид Бајисон: Црна Гора формално је признавала власт Турске, али дефакто не. Разлог таквом положају Црне Горе у односу на Турску треба тражити у самом друштвено-економском склопу те земље. Поред тога, кад се има у виду да је Црна Гора у XVI и XVII столећу била оглашена као бунтовни крај и уз то тешко проходан, о чему јасно говори црногорска канунама, онда се тек може видети до ког степена је Црна Гора била слободна. У размаку од сто година ми видимо велико учешће њених племена у три велика устанка на Турке. У припремама, у ово време, за велики покрет Срба против Турака, поред пећког патријарха Јована, ми видимо као главне организаторе — главаре црногорских племена. Једна белешка из Задарског архива из 1649 године пружа податке о учешћу тих главара црногорских племена у покретима противу Турака.⁵⁴⁾

Из свега досад изложеног може се извести закључак, да је Црна Гора односно њена племена живела потпуно слободно и независно и то у својим племенским (родовским) организацијама и да су власт Турака признавали само онда, кад су били притишњени каквом тешком ситуацијом. Скроз је погрешно тумачити плаћање харача и испенце као знак апсолутне потчињености Црне Горе турској управи. У томе погледу тумачења независности

⁵²⁾ Tarih, III, Istantbul 1931, str. 56, 80, 128;

⁵³⁾ Semsettin Gijnaltay, Tarih, I, Istantbul, 1939, s. 1—1.

⁵⁴⁾ Поменућу белешку П. Шобаџић је добио од Ј. Н. Томића и употребио у своме раду "Никшић—Оногост", Београд, 1938, стр. 52. — Летос приликом бављења у Задрх и раду у Државном архиву, пронашао сам поменућу белешку и проверио је.

Црне Горе у односу на турску управу у другим деловима Балкана Настаса Петровића и Јована Вацлика могу се прихватити⁵⁵). У питању да ли је Црна Гора у односу на Османлије била суверена или полусуверена држава, Д-р П. Шоћ је дао лепу студију о томе. У свом излагању Д-р П. Шоћ, на основу изворне грађе и литературе, изводи закључак, да је Црна Гора у односу на Османлије била суверена држава, јер је у томе погледу са правног становишта задовољавала три основна принципа, тј. имала је сва три постулата за своју сувереност: земљу, народ и власт⁵⁶). Тезу Д-р Шоћа прихватио је француски научник Rene Foignet и исправио своје раније гледиште у погледу независности Црне Горе⁵⁷). Поред R. Foignet-а ово гледиште деле и друга два француска научника, Вру и Ch. Seignobos⁵⁸). Раније смо напоменули, да су и турски историчари Хамир и Мухсин истог мишљења⁵⁹). Код нас ново тумачење проблема независности Црне Горе дао је у својој студији Ј. Јовановић „Стварање црногорске државе и развој црногорске националности”, на стр. 54—55. Ми стога сматрамо, да ће дубља истраживања, као и испитивања у погледу решавања овог проблема, ићи само у прилог потврде хипотезе Ст. Ј. Станојевића, да је Црна Гора са формалног гледишта била зависна од Турака, али дефакто не као што је то био случај са осталим нашим покрајинама на Балкану.

Момчило В. Жеравчић

⁵⁵) Петровић Настас, Независност Црне Горе, Београд 1874; Vaclik Jean, La souveraineté du Monténégro et le droit des gens moderne de l'Europe. Leipzig, 1858;

⁵⁶) Pierre G. Chotch, Du nationalisme Serbe, Dijon 1916, str. 89—98; Д-р П. Шоћ, Суверенитет Црне Горе пре Берлинског уговора, Правна мисао, април 1936, стр. 189—194;

⁵⁷) René Foignet, Manuel elementaire de droit international public, Paris, 1921, str. 45;

⁵⁸) Bry, Traité de Droit international public, str. 173; Ch. Seignobos, Histoire Contemporaine, str. 267;

⁵⁹) Hamit ve Muhsin, Tjürkiye Tarihi, Istambul, 1930 godine, strana 34--35.